

SENOJI
LIETUVOS
LITERATŪRA

41

Gotfrydo Ostermejerio
lituanistinio paveldo
tyrimai
I

Redakcinė kolegija

vyrtausiasis redaktorius

doc. dr. MINTAUTAS ČIURINSKAS (filologija)

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

doc. dr. DALIA DILYTĖ (filologija)

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

prof. dr. PIETRO U. DINI (kalbotyra)

Università di Pisa

prof. habil. dr. JOLANTA GELUMBECKAITĖ (kalbotyra)

Goethe-Universität Frankfurt am Main

doc. dr. DARIUS KUOLYS (filologija)

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

doc. dr. ILJA LEMEŠKIN (filosofija, filologija)

Univerzita Karlova v Praze

doc. dr. SIGITAS NARBUTAS (filologija)

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

dr. ŽIVILĖ NEDZINSKAITĖ (filologija)

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

doc. dr. ŽANA NEKRAŠEVIČ-KAROTKAJA (filologija)

Baltarusijos valstybinis universitetas (Minskas)

habil. dr. JAKUB NIEDŹWIEDŹ (filologija)

Uniwersytet Jagielloński (Krokuva)

dr. MAGDALENA ŚLUSARSKA (filologija)

Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk (Varšuva)

prof. habil. dr. SERGEJUS TEMČINAS (kalbotyra)

Lietuvių kalbos institutas

prof. habil. dr. EUGENIJA ULČINAITĖ (filologija)

Vilniaus universitetas

dr. MIKAS VAICEKAUSKAS (filologija)

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

dr. ASTA VAŠKELIENĖ (filologija)

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Sudarė LIUCIJA CITAVIČIŪTĖ ir ONA ALEKNAVIČIENĖ

Parengė ir redagavo ONA ALEKNAVIČIENĖ

Į anglų kalbą vertė DIANA BARTKUTĖ-BARNARD

Projektą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos

2016–2024 metų programą“ finansavo

Lietuvos mokslo taryba

Projekto finansavimo sutarties Nr. LIP-075/2016

© Rokas Gelažius, apipavidalinimas, 2016

© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016

Išeina dukart per metus

ISSN 1822-3656

Senoji Lietuvos literatūra referuojama tarptautinėse duomenų bazėse

MLA International Bibliography ir EBSCO Discovery Service

DARIUS PETKŪNAS

Gotfrydo Ostermejerio 1775 metų agenda – paskutinė unikali Prūsijos Karalystės lietuvių evangelikų liuteronų liturginė knyga

ANOTACIJA. 1775 m. Trepų kunigas Gotfrydas Ostermejeris publikavo Prūsijos lietuvių liuteronų kunigams skirtą agendą. Tai buvo antroji Prūsijos Lietuvoje išėjusi Evangelikų liuteronų bažnyčios apeigyno laida, lietuvių literatūros istoriografijoje paprastai vadinama *Ostermejerio agenda*. Knyga tapo paskutine Prūsijos Karalystės liuteronų liturginę tradiciją liudijančia agenda, rodančia, kaip lietuvininkų bažnyčia meldėsi iki 1830 m., kuomet lietuviškoms parapijoms buvo parengta Prūsijos unijinė agenda. Straipsnyje apžvelgiami lietuviški XVI–XVII a. liturginiai tekstai giesmynuose bei kituose leidiniuose, aptariamose 1730 ir 1775 m. agendų parengimo aplinkybės, turinys ir kai kurie šių knygų liturginiai elementai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Gotfrydas Ostermejeris, Prūsija, evangelikai liuteronai, agenda, liturgija.

LIETUVIŠKI LITURGINIAI TEKSTAI IKI 1730 M.
JONO BERENTO AGENDOS

Iki 1730 m. Prūsijos Lietuvos liuteronų kunigai naudojos rankraštinėmis agendomis arba katekizmuose ir giesmynuose publikuotais liturginiais tektais.

Šie tekstai buvo verčiami iš vokiškų krašto agendų, išspausdintų 1544, 1558 ir 1568 m.¹

Iki XVIII a. pradžios į lietuvių kalbą buvo išversta tik pavienių liturginių tekstų. Didžiausią indėlį į šių tekstų parengimą įnešė Ragainės kunigas Martynas Mažvydas. 1549 m. jis publikavo liturginį bukletą – rytmetinėse pamaldose giedamą šv. Ambraziejaus ir Augustino giesmę „Te Deum laudamus“, o 1559 m. išleido Krikšto knygelę *Forma Chrikstima*, kurią į lietuvių kalbą išvertė iš tais pačiais metais Karaliaučiuje išėjusios knygelės *Form der Tauff*². Tai pirmieji liturginės tvarkos aprašai: Krikšto liturgija ir skubaus Krikšto patvirtinimas. Tačiau svarbiausias Mažvydo liturginis darbas – giesmynas *Gesmes Chriksczoniskas*, 1566 ir 1570 m. išleistas Baltramiejaus Vilento. Giesmyne išspausdinti krikščioniškų švenčių ciklo įžanginiai priegiesmiai, „Kyrie“, „Gloria in excelsis“ bei „Laudamus“, versikulai, kolekotos, sekvencijos, eiliuotas Nikėjos-Konstantinopolio tikėjimo išpažinimas, litanija ir kita liturginė medžiaga, reikalinga Mišioms, rytmetinėms bei vakarinėms pamaldoms. Jurgis Gerulis teisingai pažymėjo, kad „tiek daug liturgiškos prozos į giesmių knygas įkimšdamas Mažvydas trūkstančios lietuviškos agendos vietą papildyti norėjo“³. Mažvydo parengtos *Gesmes Chriksczoniskas* tapo liturgine knyga, kuria remdamiesi kunigai galėjo tinkamai laikyti Mišias ir rytmetines bei vakarines pamaldas.

Trūko tik Eucharistijos liturgijos – „Tėve mūsų“ maldos parafrazės ir paraginimo komunikantams, Sakramento pašventinimo žodžių, padėkos kolekotos ir palaiminimo. Mažvydas buvo išvertęs į lietuvių kalbą ir šias dalis, tik nežinia kodėl Vilentas neįtraukė jų į 1570 m. giesmyną. Šventosios Vakarienės liturgiją 1589 m. išspausdino Jonas Bretkūnas giesmyne *Giesmes Duchauņas*⁴.

¹ Apeigyno atžvilgiu Prūsijoje žymiai geresnė buvo lenkiškai kalbančios liuteronų bažnyčios padėtis. 1544 m. į lenkų kalbą buvo išverstas tais metais išėjęs *Ordnung vom ausserlichen Gottesdienst*, 1560 m. – vokiškas 1558 m. *Kirchen Ordnung*, o 1571 ir 1615 m. lenkiškų parapijų kunigams buvo įteiktas 1568 m. *Kirchen Ordnung vnd Ceremonien* vertimas.

² Pietro U. Dini, „Martyno Mažvydo *Formos Chrikštymo* (1559) vertimo originalas – *Form der Tauff* (1559)“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2010, t. 12, p. 71–82.

³ *Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, spaudai parūpino Dr. Jurgis Gerullis Leipcikio universito ekstraord. profesorius, Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys, 1922, p. XXV.

⁴ Jonas Bretkūnas, *Giesmes duchaunas ir kitos 1589 metų liturginės knygos: tekstai ir šaltiniai*, leidinį parengė habil. dr. Guido Michelini, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 156–162.

Mažvydas taip pat parengė formą, kuria remdamiesi tikintieji galėjo pasirengti priimti Altoriaus Sakramentą. Ją 1579 m. *Enchiridione* paskelbė Vilentas. *Enchiridione* taip pat buvo publikuota Martyno Liuterio parengta ir Vilento į lietuvių kalbą išversta Santuokos forma – „Wenczawoghima Knigeles, delei paspalitu Plebonu“ ir Krikšto apeigos – „Chrikschtima Knigeles“⁵. 1579 m. Vilentas išleido *Euangelias bei Epistolas*, kuriose pateikė liturginius skaitinius sekmadieniams ir šventėms. Mažvydo ir jo bendrininkų dėka lietuvių kalba tapo liturgine kalba, tai yra viena oficialiai pripažintų krašto kalbų. Tai padėjo Prūsijos lietuviams išlaikyti tautinę tapatybę, išvengti prūsų tautą ištikusios priverstinės germanizacijos.

Liturginiai tekstai ir toliau buvo publikuojami giesmynuose ir katekizmuose. 1589 m. Jono Bretkūno išspausdintame giesmyne *Giesmes Duchauņas*, beje, nebebuvo įžanginių priegiesmių, antifonų, versikulų ir responsorijų, šventinių „Kyrie“ ir kitų liturginių elementų. Giesmynas buvo parapijiečiams skirta knyga, todėl Bretkūnas į jį sudėjo tik parapijos giedamas liturgines dalis, tai yra „Gloria in excelsis“ – „Garba buk Diewui ant aukschta“, Nikėjos-Konstantinopolio tikėjimo išpažinimą – „Mes tikim ing wienaghi Diewa“, vokiškąjį „Sanctus“ – „Jesayai Prarakui taipo stoia“, ir kai kurias giesmės forma sueiliuotas psalmes. Mišių, rytmetinių ir vakarinių pamaldų liturginius elementus Bretkūnas paskelbė 1589 m. parapinių mokyklų chorams skirtoje knygoje *Kancionalas nekuru Giesmiu*. Tais pačiais 1589 m. jis išleido per Mišias ir kitas apeigas giedamų liturginių maldų knygą *Kollectas Alba Paspalitas Maldas, prastasu Nedeliasu ir didzосу Schwentesu*.

1612 m. Lozorius Zengštokas (Lazarus Sengstack) publikavo trečiąją lietuvišką giesmyną *Giesmes Chrikszczionischkos ir Duchauņischkos*, į kurį parapiniam giedojimui iš Bretkūno *Kancionalo* grąžino šventines „Kyrie“ ir sekvencijas, iš 1570 m. Mažvydo giesmyno *Gesmes Chrikszczoniskas* – per rytmetines pamaldas giedamą Zacharijo giesmę „Paschlowintas Wieschpatis Diewas Israhela“, kuri dėl nežinomų priežasčių nepateko į Bretkūno giesmyną, taip pat įdėjo liturgo ir parapijos išpažįstamus arba antifoniškai giedamus

⁵ [Baltramiejus Vilentas,] *Enchiridion Catechismas mařas / dæl paspalitu Plebonu ir Koznadiju / Wokischku lieřuwiu paraschits per Daktara Martina Lutherā. O isch Wokischka lieřuwia ant Lietuwischka pilnai ir wiernai pergulditas / per Baltramieju Willenta Plebona Karalauczuie ant Schteindama, Karalauczui: per Iurgi Osterbergera, 1579, p. 45–54, 55–60.*

Nikėjos-Konstantinopolio bei Šv. Atanazo tikėjimo išpažinimus⁶. Giesmyne buvo išspausdinta „Tėve mūsų“ parafrazė ir paraginimas komunikantams bei kiti liturginiai Altoriaus Sakramento elementai. Leidinyje trūko Aarono palaiminimo ir per vakarines pamaldas giedamos „Magnificat“ bei Bretkūno *Kancionale* buvusių įžanginių priegiesmių.

Lozorius Zengštokas, 1612 m. perleisdamas Vilento *Enchiridioną*, pridėjo kunigo įvedimo į parapiją tvarkos (introdukcijos) aprašą „Introductio Pastoris. Ing urieda inrodims Plebona“⁷.

XVII a. lietuviškų parapijų kunigai Mišias turbūt pradėdavo giesmės forma sueiliuota psalme. Psalmės buvo giedamos per rytmetines ir vakarines pamaldas. Bretkūno į lietuvių kalbą 1580 m. išverstą Psalmyną suredagavo ir 1625 m. išleido Jonas Rėza: *Der Psalter Davids Deutsch vnd Littawisch. Psalteras Dowido Wokischkai bei Lietuwischkai*. Psalmynas buvo iš naujo išverstas ir išleistas 1728, pakartotas 1740, 1749 m.⁸, įėjo ir į 1735 bei 1755 m. Biblijos leidimus.

Iki tol giesmynuose publikuoti Mišių, rytmetinių bei vakarinių pamaldų liturginiai elementai buvo perspausdinti 1666 m. Danieliaus Kleino giesmyne *Naujos Giesmju Knygos*. Kleinas knygon sugrąžino tradicinį „Magnificat“ tekstą – „Paduksink duše mána Wiespati“ ir Aarono palaiminimą. 1685 m. pasirodė Jono Rikovijaus parengtas antrasis Kleino giesmyno leidimas, o 1705 m. – trečiasis, kurį parengė Frydrichas Zigmantas Šusteris (Fridricus Sigismundus Schusterus, Schuster). Abu redaktoriai perspausdino 1666 m. giesmyno liturginius elementus.

XVII–XVIII a. kai kurios liturginės formos lietuvių kalba buvo spausdinamos katekizmuose. 1709 m. lietuviškame Liuterio katekizmo leidime buvo

⁶ Lozorius Zengštokas, *Giesmes Chrikszcionischkos ir Duchaunischkos ir jų šaltiniai*, leidimą parengė prof., habil dr. Guido Michelini, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 4–8; Guido Michelini, *Mažosios Lietuvos giesmyių istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009, p. 45.

⁷ [Lozorius Zengštokas,] *Enchiridion Catechismas Mažas / dael paspalitu Plebonn ir Koznadiju / Wokischku liešuwiiu paraschits / per D. Martina Luthera. O isch Wokischka liešuwia ant Lietuwischka pilnai ir wiernai pergulditas / per Baltramieju Willenta Plebona Karalauczuie. A Nu Diewuj ant garbes / bei Chrikzchczonims ant naudos / per Lazaru Sengstack / Lietuwos Plebona Karallauczios atnaugintos*, [Karalauczuie:] per Iona Fabričiu, 1612, p. 76–78.

⁸ *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969, p. 339–341, įrašų nr. 978–981.

publikuotos Krikšto ir Santuokos formos bei baigiamoji Mišių dalis, atliekama jau išdalijus Altoriaus Sakramentą. 1719 m. buvo parengtas vadinamasis *Lysijaus katekizmas* (rankraštis), kuriame taip pat buvo įdėtos Krikšto ir Santuokos formos. Jame pateikta ir Šventosios Vakarienes tvarka, susidedanti iš „Tėve mūsų“ parafrazės, sakramento elementų konsekracijos žodžių ir baigiamosios Mišių dalies⁹. 1722 m. Žilių kunigas Gabrielius Engelis parengė patobulintą *Lysijaus katekizmo* versiją – *Mažas Katgismas D. Mertino Luteraus Lietuwiszky ir Wokiszky*, į kurią įdėjo minėtas Krikšto, Santuokos ir Altoriaus Sakramento formas¹⁰.

Vis dėlto šie liturginiai tekstai tebuvo agendos nuotrupos. Lietuviška Prūsijos bažnyčia vis dar neturėjo oficialių konfirmacijos, ordinacijos, viešo nusiėdėlių sutaikymo su bažnyčia, ligonių lankymo ir kitų liturginės tvarkos aprašų. Vokiečių dominuojama Prūsijos liuteronų bažnyčios vadovybė neskyrė pakankamo dėmesio ir lėšų agendoms versti ir publikuoti lietuvių kalba. Tokio požiūrio XVIII a. pradžioje laikėsi lietuvių mokyklų bei bažnyčių inspektoriaus pareigas ėjęs Henrikas Lysijus (Heinrich Lysius). Jis argumentavo, kad dėl ekonominių sumetimų neverta tokiam mažam Prūsijos lietuvių skaičiui leisti atskirus mokyklinius vadovėlius, rengti mokytojus, nes „lietuvių kalba Lietuvoje jau tokia reta, kad per dešimtmetį ji visai pradings ir visi vokiškai kalbės“¹¹.

Dėl tokio aplaidaus bažnytinės hierarchijos ir pasaulietinės valdžios požiūrio, Ostermejerio tvirtinimu, „Lietuva visada buvo laikoma ta Prūsijos dalimi, kur keroja religinis tamsumas“¹². Dar 1639 m. *Recessvs Generalis*, kuriame aprašyti 1638 m. per Įsruties apskrities lietuviškų parapijų vizitaciją pastebėti

⁹ *Mažas Katgismas D. Mertino Luteraus ant Mažoningiausoj Prusų Karalaus Isákimo, wissû Wyskupû ir Klebbonû Lietuwoj’ Sutarimu iš naujo Tilžeje Mété 1719 pérweizdėtas, ir wissiemis wartotinay Karaláuczuję išspáustas*, p. 43–60; rankraštis, Jogailaičių biblioteka Krokuvoje: MS. Slav. Quart 4; kritinis leidimas: Heinrich Johann Lysius, *Mažasis katekizmas*, pagal Berlyno rankraštį parengė Pietro U. Dini, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 104–138, 187–204.

¹⁰ *Mažas Katgismas D. Mertino Luteraus / Lietuwiszky ir Wokiszky / Ant Mažoningiausoj Prusų Karalaus Isákimo wissû Wyskupû ir Klebonû Lietuwoj’ Sutarimû / Isz naujo Tilžeje Mete 1722. pérweizdėtas*, Karaláuczuję, 1722, p. 73–88.

¹¹ Albertas Juška, *Mažosios Lietuvos Bažnyčia XVI–XX amžiuje*, Klaipėda: Mažosios Lietuvos fondas, Klaipėdos universiteto leidykla, 1997, p. 95.

¹² Gotfrydas Ostermejeris, *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 342.

trūkumai, buvo nurodęs priemones religinei situacijai gerinti. Kunigams reikėjo atkreipti dėmesį į parapijiečių katechizaciją. Jiems nurodyta atrinkti studijoms tinkamus lietuvių kilmės jaunuolius ir sudaryti jiems sąlygas studijuoti teologiją Karaliaučiaus universitete. Po ordinacijos pastarieji turėjo grįžti į Prūsijos Lietuvą ir aptarnauti lietuviškas parapijas. Vokiečių kilmės kunigams planuota parengti žodyną ir gramatiką, kad jie galėtų pamokslauti ir mokyti parapijiečius lietuvių kalba. Dokumente buvo atkreiptas dėmesys į sakramentų administravimą. Kūdikiai turėjo būti krikštijami praėjus kelioms dienoms nuo gimimo. Kunigai privalėjo raginti žmones dažniau priimti Alto-riaus Sakramentą, informuoti vietos valdžią apie jį ignoruojančius asmenis, o pastaroji – skirti atitinkamas nuobaudas. Per Mišparus turėjo būti uždaromos smuklės. Parapijoms nurodyta įsigyti sidabrinius ar paaukuotus sakramentų indus, klausyklos turėjo būti patogios tiek išpažintis klausantiems kunigams, tiek parapijiečiams¹³.

Nors priemonių imtasi, bet dėl agendos stokos liturgijos padėtis lietuviškose parapijose nepagerėjo. Apie tai buvo informuotas elektorius Frydrichas Vilhelmas. Jis 1673 m. liepos 18 d. laiške Įsruties arkipresbiteriui Sebastijonui Miuleriui (Sebastian Müller) rašė:

Wir sind vor guter Zeit berichtet worden, daß bey denen Littauischen Kirchen und Schulen ein grosser Mangel, ia Verwirrung der Sprache sey, indem ein ieder Pfarrer seines Beliebens, oder so gut als er kan, die biblischen Spruch-Texte, so anzuziehen oder abzulesen sind, auch Collecte, Gebethe und Lieder vertiret, und, wenn aus andern Kirchen Zuhörer kommen, selbte dadurch irre oder stutzig macht. Nun haben Wir zwar darauf auch bereits die gnädigste Vorsehung gethan, daß die Bibel, auch andere Kirchen- und Schul-Bücher vertiret, und nach dem reinesten *dialecto* ins Littauische übersetzt werden sollen¹⁴

(Jau prieš gerą laiką buvo Mums pranešta, jog lietuviškose bažnyčiose ir mo-

¹³ *Recessvs Generalis Der Kirchen Visitation Insterburgischen vnd anderer Littawischen Embter im Hertzogthumb Preussen*, Königsberg: bey Lorentz Segebaden Erben, 1639, p. Biiij–Eiiij.

¹⁴ [Philipp Ruhig,] „Vorrede des Autoris“, in: [Philipp Ruhig,] *Littauisch=Deutsches und Deutsch=Littauisches Lexicon [...]* von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, Insterburgischen Hauptamtes, Königsberg: druckts und verlegts I. H. Hartung, 1747, p. II; prakalba datuota 1744 m.

kyklose esama didelių negerovių ir net kalbos sumaištis, kadangi kiekvienas kunigas cituoja ir skaito Biblijos tekstus, verčia kolektas, maldas ir giesmes savaip, kaip jam patinka bei kaip išgali, ir tuo klaidina bei glumina klausytojus, atėjusius iš kitų bažnyčių. Mes buvome jau maloningai nurodę, kad būtų verčiama Biblija, kitos bažnytinės ir mokyklinės knygos ir kad jos būtų išverstos gryniausiu lietuvių kalbos dialektu¹⁵⁾

Trūko lietuviškai kalbančių kunigų, gebančių parengti tekstus „gryniausiu lietuvių kalbos dialektu“. To meto dokumentai rodo, kad ilgainiui buvo pamiršta Reformacijos nuostata Biblijos tiesas dėstyti liaudžiai suprantama kalba ir į lietuvių dominuotas parapijas vėl imta siųsti vokiškai kalbančius kunigus. Valtarkiemio kunigas Pilypas Ruigys (Philipp Ruhig) 1744 m. rašė:

Noch grösser sind die Irrthümer, die aus der Unwissenheit in der Sprache selbst entstehen. So übersetzte einer, den Spruch *Jes XXV.6.* anzuführen, das Wort *Mark (Medulla)* mit *Griwina*, eine Geldmark von zwanzig Groschen. Ein anderer wollte für eine entbundene Wöchnerin danken, welche der liebe GOTT mit einem jungen Söhnlein begabet hat, nennete die Wöchnerin *Kekšáuninke*, eine öffentliche Hure, anstatt *Szešáuninke*; und das Söhnlein *Szunnéli*, ein Hündlein, anstatt *Sunéli*. [...] Ich habe alsbald im Anfange meines Predigtamts, Anno 1709. daran zu denken angefangen, wie ich vor mein Theil dem erwehnten Mangel und Verwirrung ab-zuhelfen, etwas beytragen könnte¹⁶.

(Dar didesnės klaidos randasi iš pačios kalbos nemokėjimo. Antai vienas kunigas, cituodamas Iz. XXV, 6 eilutę, žodį *Mark (medulla)*¹⁷ išvertė *Griwina*, markės pinigais dvidešimties grašių vertės. Kitas, kalbėdamas padėkos maldą už pagimdžiusią moteriškę, kuriai mielasis Dievas buvo padovanojęs sūnelį, gimdyvę pavadino *Kekszáuninke*, gatvės kekše, vietoj *Szeszáuninke*, o sūnelį – *Szunnéliu*, vietoj *Sunéliu*. [...] Pačioje savo kunigavimo pradžioje, 1709 metais, aš buvau susimąstęs, kuo galėčiau nors kiek prisidėti prie minėtųjų kliaudų ir sumaištis pašalinimo¹⁸.)

¹⁵ Pilypas Ruigys, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis, Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga, 1986, p. 381.

¹⁶ [Philipp Ruhig,] *op. cit.*, p. III–V.

¹⁷ Lot. *medulla* 'kaulų smegenys'.

¹⁸ Pilypas Ruigys, *op. cit.*, p. 383–384.

Ruigys iš tiesų prisidėjo „prie minėtųjų kliaudų ir sumaišties pašalinimo“ 1747 m. išleisdamas lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyną *Lit-tausch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*.

LIETUVIŠKA 1730 M. JONO BERENTO AGENDA

1732 m. išėjo Įsruties arkipresbiterio Jono Berento (Johann Behrendt) parengtas giesmynas *Iß naujo pérweizdėtos ir pagérintos Giesmû-Knygos*. Jame nebuvo „Tėve mūsų“ parafrazės ir kitų Altoriaus Sakramento liturginių elementų. Giesmyną rengę kunigai nematė būtinybės juos spausdinti, nes 1730 m. pasirodė pirmoji agenda lietuvių kalba, pavadinta *Dawádnas Pamokinnimas kaipo wissi, Lietuwoje, po Maloningiáusio Prusû Karalum' essantieji Kunnin-gai, kaip Diowo Tarnai tur elgtis, noredami šwentą Klebonû Urėdą wiernay išpildit*. Knygos apimtis buvo daug mažesnė negu 1568 m. vokiškos agendos. 1730 m. knygoje pateiktos Krikšto, Šventosios Vakarienės, Santuokos ir Konfirmacijos formos, malda už viešą atgailą bažnyčioje atlikusį nusidėjėlį ir viešos atgailos forma, kunigo įvedimo į parapiją tvarka, visuotinės sekmadienių ir švenčių maldos, kolektos su versikulais ir responsorijomis bei Kristaus kančios istorija¹⁹.

Agendoje nebuvo nei Žodžio liturgijos tvarkos, nei nuorodų, kaip ją reikėtų atlikti. Leidėjai pateikė tik Šventosios Vakarienės liturgiją, kuri susidėjo iš įžanginių parafrazės žodžių, tačiau kaip ir 1719 m. vadinamajame *Lysijaus katekizme*, vietoje pačios parafrazės buvo nurodyta melstis „Tėve mūsų“. Po maldos buvo skaitoma antroji parafrazės dalis – paraginimas komunikantams. Toliau buvo pateikti Kristaus Testamento žodžiai (lot. *verba testamenti*), kuriais kunigas šventindavo Sakramento elementus. Po Komunijos kunigas meldė vieną iš dviejų galimų kolektų, pakartodavo liturginį pasveikinimą ir laimindavo parapiją vienu iš trijų galimų palaiminimų. Paskutiniai du palaiminimai buvo skirtingos Aaronso palaiminimo versijos, kurių viena prasidėjo žodžiais „Pone Diewe tawę peržegnok ir tawę apsaugòk“, o kita – „Wiešpats te péržegnoja

¹⁹ Lietuviška agenda publikuota dešimčia metų anksčiau už naująją krašto agendą vokiečių kalba. Tokia pat išimtis buvo ir Kurše, kur 1727 m. publikuota pirmoji pilna agenda latvių kalba, – 10 metų iki pasirodant oficialiajai vokiškai krašto agendai (*Lettische Neu verbesserte- und vollständige Kirchen-Agende Oder Hand-Buch*, etc., Mitau: G. Radetzki Wittwe, 1727).

tawę“. Sakramento dalijimo formulėje skliaustuose buvo pridėti žodžiai *ant Kryžaus* („Imk ir walgik / tai Jezaus Kristaus Kunas / už tawę (ant Kryžaus) išdūtas“)²⁰. Nėra žinoma šio pridėjimo priežastis, nes liuteronų teologija aiškiai mokė, kad Kristaus kūnas teikiamas pašventintoje duonoje. Liuteronų pietistai taip pat tikėjo Kristaus kūno ir kraujo esamybe Sakramento elementuose.

Altoriaus Sakramento apeigos mažai skyrėsi nuo 1568 m. agendos. Trūko tik aiškių papildomų nuorodų, kaip jas atlikti, kokias giesmes giedoti per Komuniją ir kt. Pasikeitė ir liturgijos terminologija. Mažvydas terminą *Mišios* vartojo apibūdinamas dieviškąją liturgiją, tai yra Žodžio ir Sakramento liturgiją. Baigiamąjį palaiminimą po Komunijos *Parafrazyje* (1589, pirmą kartą paskelbtas Bretkūno giesmyne *Giesmes Duchauņas*) jis vadino „Ušrakinimas Mischos“²¹. Naujojoje agendoje *Mišios* reiškė pamokslą. Malda po pamokslo joje pavadinta „Pirmoji Malda [...] po Mišų meldžama“²². Atrodo, kad Eucharistija XVIII a. buvo švenčiama nebe kiekvieną sekmadienį, o daug rečiau. Taigi sekmadienį *Mišios* dažniausiai buvo švenčiamos be Šventosios Vakarienės. Tokiose pamaldose pagrindinę dalį sudarė pamokslas, todėl pamokslą ir pradėta vadinti *Mišiomis*. Toks paprotys įsigalėjo ne tik tarp lietuvių, bet ir tarp vokiečių. Lygiagrečiai vyko pokyčiai ir bažnyčios architektūroje. Kadangi pamokslas tapo kertiniu liturgijos elementu, daugelyje bažnyčių sakykla buvo iškelta virš altoriaus (pavyzdžiui, Tolminkiemio, Rusnės, Katyčių bažnyčiose).

Praėjus metams po lietuviškos agendos išėjimo, 1731 m. Karaliaučiuje pasirodė nauja Mozūrijos liuteronams skirta agenda lenkų kalba *Ustawy Kościołne Krolestwa Pruskiego*. Joje buvo pateiktos Krikšto, skubaus Krikšto patvirtinimo, Šventosios Vakarienės, Santuokos, Konfirmacijos, viešos nusidėjėlių atgailos ir jų sutaikymo su bažnyčia, kunigo įvedimo į parapiją, laidotuvių formos, įvairios maldos ir Kristaus kančios istorija. 1741 m. Karaliaučiuje atspausdinta nauja vokiška agenda *Preußische Kirchen-Agenda*, kurioje buvo pateiktos ordinacijos, kunigo įvedimo į parapiją, Krikšto, skubaus Krikšto

²⁰ *Dawádnas Pamokinnimas kaipo wissi / Lietuwoje / po Maloningiáuso Prusú Karalum' esantieji Kunningai / kaip Diewo Tarnai tur elgtis / noredami šwentą Klebonú Urėdq wiernay išpildit*, Karaláuczujė, 1730, p. 6–8; publikuota: Darius Petkūnas, *Rytų Prūsijos liuteronų liturginė tradicija ir lietuviškoji jos raiška Reformacijos ir Donelaičio laikų agendose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 240–391.

²¹ Martynas Mažvydas, *Katekizmas ir kiti raštai*, redaktorius Giedrius Subačius, Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 650.

²² *Dawádnas Pamokinnimas*, p. 25.

patvirtinimo, Konfirmacijos, nusidėjėlių viešos atgailos ir paraginimo nuoširdžiai juos priimti atgal į parapiją, Šventosios Vakarienės, Ligonių komunijos ir Santuokos formos bei kolektos su versikulais ir responsorijomis.

Agendos liudijo apeigų panašumą Prūsijos vokiškose, lietuviškose ir lenkiškose parapijose. Visos jos priklausė vienai Prūsijos Bažnyčiai, kuri netoleravo liturginių apeigų įvairovės.

1730 m. agenda tapo oficialia lietuviškų krašto bažnyčių liturgine knyga. Tų metų rugsėjo 11 d. tikriausiai Visuotinė liuteronų konsistorija (Oberkonsistorium) Berlyne nurodė arkipresbiteriui Berentui per vizitaciją patikrinti, ar kunigai remiasi naująja agenda. Pastarasis turėjo informuoti dvasininkus, kad nuo šiol Mišias ir kitas liturgines apeigas jie privalės atlikti taip, kaip nurodyta agendoje. Liturginės formos iš kitų agendų bei apeigynų buvo nepageidautinos²³.

1775 M. GOTFRYDO OSTERMEJERIO AGENDA

Prūsijos lietuvių liuteronų kunigai naudojami Berento agenda daugiau negu 30 metų. Iniciatyvos išleisti naują agendos laidą ėmėsi Gotfrydas Ostermejeris. Šį faktą jis paminėjo poleminio veikalo *Apologija* trečioje dalyje, naują liturginę knygą pavadindamas *pagerinta agenda*²⁴. Šiam darbui Ostermejeris ryžosi dėl dviejų priežasčių: pirma, 1730 m. knygoje nebuvo dvasininkams reikalingų skubaus Krikšto patvirtinimo ir Ligonių komunijos formų; antra,

²³ [Wilhelm Heinrich Beckher,] *M. Wilhelm Heinrich Beckher, Erzpriesters und Inspectoris in Labiau, Preußische Kirchenregistratur, oder: Kurzer Auszug Königlich-Preußischer Edicten und Verordnungen, welche in Kirchen- und Schulsachen in dem Königreich Preußen publiciret worden, und von den Erzpriestern und Predigern wie auch übrigen Kirchen- und Schulbedienten beobachtet werden müssen, oder irgend sonst dieselben angehen; mit einer Vorrede von dem Leben des Verfaßers versehen von Friedrich Samuel Bock, Königl. Preußischen Consistorialrath, der H. Schrift Doctor, derselben, wie auch der griechischen Litteratur ordentl. Profefßor auf der Königsbergischen Academie, und der Königl. Schloßbibliothec ersten Aufseher. Zweyte, um die Hälfte vermehrte Auflage*, Königsberg und Leipzig: Bey Joh. Dan. Zeisens Wittve und Joh. Heinr. Hartungs Erben, 1769, p. 7, 78.

²⁴ Gotfrydas Ostermejeris, *op. cit.*, p. 251. Šį faktą patvirtino ir Ostermejerio sūnus Zygfrydas 1820 m. Tilžėje leisdamas tėvo parengtą rankraštį *Das neue Leben unsers Herrn Jesu Christi auf dieser Erde*, į kurį įdėjo jo biografiją ir bibliografinį rašytinio palikimo sąrašą (*Lietuvos TSR bibliografija*, p. 298).

jis buvo įsitikinęs, kad agendas tekstus buvo būtina redaguoti gramatikos ir stiliumi atžvilgiu.

Nauja agenda buvo išspausdinta 1775 m. Karaliaučiuje: *Agenda tattai esti Surářimas Pagraudinnimû ir Maldû, Lietuwôs Bažnyćiosa skaitomû nûg Kunniġû řwentus sawo Urêdo Darbus pilnawojanćiuġû*²⁵. Turinio išdėstymu ji buvo panašesnė į 1741 m. vokišką agenda. Ji susidėjo iš kunigo įvedimo į parapiją, Krikšto, skubaus Krikšto patvirtinimo, Konfirmacijos, nusidėjėlio viešos atgailos ir paraginimo jį nuoširdžiai priimti į bendruomenę, Šventosios Vakarienės, Ligonių komunijos ir Santuokos formų bei kolektų su versikulais ir responsorijomis. Naujoje knygoje nebeliko Kristaus kančios istorijos, nes toji, pradedant 1732 m. Berento giesmyne, buvo publikuojama giesmyių pabaigoje²⁶. Ostermejeris pakeitė agendas turinio tvarką. Maldą, kurioje buvo meldžiamasi, kad konfitentai ir vieřą atgailą atlikę nusidėjėlis vertingai priimtų Altoriaus Sakramentą, jis pridėjo prie nusidėjėlio viešos atgailos, o sekmadienių ir švenčių maldas, kurias Berentas buvo išspausdinęs prieš kolektas, pateikė knygos pabaigoje.

Altoriaus Sakramento liturgija atitiko 1730 m. agendoje paskelbtą tvarką, tačiau joje nebeliko nuorodų, kaip ją vesti. Sakramento dalijimo formulėje žodžiai *ant kryžiaus*, nurodantys, kur Kristus atidavė savo kūną ir kraują, daugiau nebebuvo išskirti skliaustais. Knygoje buvo pateiktos tos pačios trys galimos palaiminimo formos, tačiau antrosios žodžiai *Pone Diewe tawę perźegnok* buvo pakeisti žodžiais *Wieřpat's tawę pěrźegnôk*²⁷. Vėliau Ostermejeris *Apologijos* trećioje dalyje pakomentuos šį pakeitimą sakydamas: „Leisdamas pagerintą agenda tą nesąmonę pašalinau“²⁸.

Praėjus keleriems metams po agendas pasirodymo, Ostermejeris įsivėlė į ilgą polemiką su Kristijonu Gotlybu Milkumi dėl lietuviškų giesmių tekstų redagavimo. Polemika prasidėjo Ostermejeriui 1781 m. išspausdinus giesmyę *Giesmes řwentos Bažnyćyzoje ir Namej' giedojamos su nobažnomis Maldomis į vienas Knygas suglaustos*, bet Milkus atkreipė dėmesį ir į jo redaguotą agenda.

²⁵ *Agenda tattai esti Surářimas Pagraudinnimû ir Maldû, Lietuwôs Bažnyćiosa skaitomû nûg Kunniġû řwentus sawo Urêdo Darbus pilnawojanćiuġû*, Karaláućiuje: Išspausda ir pardûdama pas Gottlieb Leberecht Artungą, karaliřką Knyg-Drukorų, 1775; publikuota: Darius Petkûnas, *op. cit.*, p. 394–555.

²⁶ Guido Michelini, *Jono Berento Jř naujo pěrweizdêtos ir pagerintos Giesmû Knygos: Mõrlino traktato pritaikymas poezijoje*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 2010, p. 11.

²⁷ *Agenda*, p. 26–29;

²⁸ Gotfrydas Ostermejeris, *op. cit.*, p. 251.

Ostermejeris buvo įsitikinęs, kad lietuvių kalboje vietoje žodžio *kūnas* reikėtų vartoti *mėsa*. Šventosios Vakarieniės Kristaus Testamento žodžiuose ir dalijimo formulėje jis nesiryžo daryti pakeitimų ir paliko žodį *kūnas*, tačiau Santuokos formos paraginime, kuriame primenama apie moters sukūrimą, Ostermejeris skliaustuose pridėjo žodį *mėsa*: „ir išėmė wieną Szon-Káulį iš jo, ir atpildė tą Wětą Kunù (Miesa)“²⁹. 1788 m. kunigams ir precentoriams dedikuotame *Kukliame atsakyme* Milkus rašė:

Vor etwa 12 Jahren besorgte Hr. Pf. den Druck der Kirchen-Agende, und ließ sie *per Circulare* in der Insterburgschen Diöcese herum gehen, um die Meynung der Prediger über manche darin gemachte Veränderungen einzuziehen. Unter andern hatte Er im Trauungs-Formular den Spruch 1 Mos. 2,21. „*ir atpilde tą Wietą kunu*“ übersetzt: „*ir atpilde tą Wietą Miesą*“. Der erste von den Predigern, der sein Urtheil fallen sollte merkte gleich an, daß *Miesa* geschlachtetes Fleisch, und der lebendige Leib durchaus nicht so genannt werden könnte. Pf. *Donalitus*, der wirklich gebohrne Littauer bestätigte dieses, so wie die andere Prediger der Diöcese; – unter welchen sich manche in der Stille wunderten, wie ein Mann von so schwachen Kenntnißen der Sprache sich zum Editor und Corrector der Agende aufwerfen können. Allein Hr. Pf. blieb durchaus bey seinem *Miesa*, bis Ihn ein benachbarhter Prediger durch vielfaltiges Zureden endlich so weit brachte, daß Er zwar *Kunas* wieder herein setzte, allein *Miesa* wenigstens in Parenthesi dazu drucken ließ, zum wahren Beweis, wie wenig freundschaftliche Erinnerungen auch solcher Manner, auf die Er selbst compromittiret hatte, auszurichten im Stande waren³⁰.

(Beveik prieš dvylika metų ponas kunigas pasirūpino išspausdinti bažnytinę agendą ir išplatino ją Įsruties diecezijoje, norėdamas sužinoti pamokslininkų nuomonę apie kai kuriuos joje padarytus pakeitimus. Be kita ko, situoktusių formuliare Mozės 2,12 pirmą pasakymą: „Ir atpildė tą vietą kūnu“ išvertė: „Ir atpildė tą vietą mėsa“. Pirmasis pamokslininkas, kuriam teko pareikšti savo nuomonę, iškart pastebėjo, kad „mėsa“ yra skerdiena, o gyvas kūnas jokių būdu negali būti

²⁹ *Agenda*, p. 32.

³⁰ [Christian Gottlieb Mielcke,] *Bescheidene Beantwortung des Bedenkens, so Herr Pfarrer Ostermeyer von Trempen über einen Entwurf zum neuen Littauischen Gesangbuch bekannt gemacht, ans Licht gestellet von C. G. Mielcke, Cantore zu Pilckallen, Königsberg; gedruckt mit Kanterschen Schriften*, 1788, p. 34–35.

taip pavadintas. Tai patvirtino tikrai lietuvių kilmės kunigas Donelaitis ir kiti šios diecezijos pamokslininkai; kai kurie iš jų tylomis stebėjosi, kaip gali šitaip prastai mokantis kalbą žmogus imtis leisti ir koreguoti agendą. Vienok ponas kunigas tol nepakeitė žodžio „mėsa“, kol kaimyninis pamokslininkas vargais negalais neprikalbėjo jo grąžinti ankstesnįjį „kūnas“, tačiau intarpe jis vis tiek išspausdino „mėsa“, aiškiai parodydamas, kiek nedaug tokiam vyrui tereiškia draugiški patarimai net tokių žmonių, kurių akyse jis pats susikompromitavo³¹.)

Nors ir buvo kritinių pastabų, Prūsijos Lietuvos kunigai rėmėsi šia knyga, kurią pats Ostermejeris vadino *pagerinta agenda*. Iš tiesų agendas tekstai kalbos požiūriu tapo aiškesni, knyga papildyta naujomis skubaus Krikšto patvirtinimo ir Ligonų komunijos liturginėmis formomis. Tai buvo paskutinė lietuvių kalba publikuota Prūsijos liuteronų agenda, liudijanti senąją, Reformacijos laikus siekusią lietuvininkų liturginę tradiciją³².

1817 m. Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas III paskelbė tarpbažnytinę liuteronų bei reformatų uniją ir įteikė administraciškai suvienytai „Evangeliskai Bažnyčiai“ jo paties 1821–1822 m. parengtą *Kirchen-Agende für die Hof- und Domkirche in Berlin* (*Bažnyčios agenda Berlyno rūmų bažnyčiai ir Katedrai*)³³. 1825 m. į lietuvių kalbą ją išvertė Liudvikas Rėza (Martin Ludwig Rhesa)³⁴.

Karaliui pavyko įdiegti unijinę agendą tik suteikus kiekvienai Prūsijos Karalystės provincijai leidimą publikuoti jai skirtą agendas versiją. Provincinių agendų pagrindą sudarė Berlyno agenda; jos pabaigoje provincijoms skirti priedai vienas nuo kito skyrėsi nedaug. Vokiška Prūsijos provincijos agenda buvo paskelbta 1829 m.: *Agende für die evangelische Kirche in den Königlich Preussischen Landen. Mit besonderen Bestimmungen und Zusätzen für die Provinz Preußen* (*Agenda Evangeliskai Bažnyčiai Prūsijos Karalystės kraštuose*).

³¹ Kristijonas Gotlybas Milkus, „Kuklus atsakymas“, in: Kristijonas Gotlybas Milkus, *Pilkalnis*, parengė Liucija Citavičiūtė ir Juozas Girdzijauskas, Vilnius: Vaga, 1990, p. 253–254.

³² 1755 m. pasirodė antroji 1731 m. lenkiškos agendas laida. 1780 ir 1789 m. Prūsijos agenda dar kartą buvo publikuota vokiečių kalba.

³³ *Kirchen-Agende für die Hof- und Domkirche in Berlin. Weihnachten 1821*, Berlin: Dieterici, [1821]; *Kirchen-Agende für die Hof- und Domkirche in Berlin. Zweite Auflage*, Berlin: Dieterici, 1822.

³⁴ *Agenda tai esti Surašimas Pagraudėnimų ir Maldų Lietuvôs Bažnycziosa skaitomų*, Karaláuczujė: Raštisais išspausta per Artungą Karalaus Drukoru, 1825.

Su ypatingais nuostatais ir priedais Prūsijos provincijai)³⁵. 1830 m. ją į lietuvių kalbą išvertė ir Karaliaučiuje išspausdino taip pat Liudvikas Rėza³⁶. Vertėjas pakeitė knygos pavadinimą padarydamas jį patrauklesnį lietuvių kunigams: *Agenda, tai esti Knygos Pagraudėnimū ir Maldū ewangėliškosa Bažnycziosa Lietuwôs skaitytinū*³⁷. Ši agenda buvo skirta visoms Prūsijos lietuviškoms parapijoms.

IŠVADOS

XVI–XVII a. Prūsų Lietuvos liuteronų kunigai naudojami rankraštiniemis agendomis arba katekizmuose ir giesmynuose paskelbtais liturginiais tekstais. Pirmoji visa agenda lietuvių kalba buvo publikuota pietizmo laikais 1730 m. Knygos apimtis buvo daug mažesnė negu 1568 m. agendos. Antrą agendos laidą 1775 m. parengė Gotfrydas Ostermejeris. Nors ją kritikavo Kristijonas Gotlybas Milkus, Ostermejeris pagrįstai knygą vadino *pagerinta agenda*, nes jos liturginiai tekstai kalbos požiūriu buvo aiškesni, agenda papildyta naujomis šventajai tarnystei reikalingomis liturginėmis formomis. Knyga Prūsijos lietuvių liuteronų kunigai naudojami iki 1830 m., kuomet į lietuvių kalbą buvo išversta ir įdiegta Prūsijos provincijos unijinė agenda.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Agenda tai esti Knygos Pagraudėnimū ir Maldū ewangėliškosa Bažnycziosa Lietuwôs skaitytinū, Karaláuczuje: Raštais išspáusta per Artungą Karalaus Rašto-Išspáustojj, 1830.

Agenda tai esti Surašimas Pagraudėnimū ir Maldū Lietuwôs Bažnycziosa skaitomū, Karaláuczuje: Raštais išspáusta per Artungą Karalaus Drukoru, 1825.

³⁵ *Agende für die evangelische Kirche in den Königlich Preußischen Landen. Mit besonderen Bestimmungen und Zusätzen für die Provinz Preußen*, Berlin: Dieterici, 1829.

³⁶ [Walter Wendland,] „Ludwig Ernst von Borowski, Erzbischof der evangelischen Kirche in Preußen. Ein Beitrag z. Geschichte d. ostpreuß. Kirche im Zeitalter d. Aufklärung von Walter Wendland, Pastor in Berlin-Wilmersdorf“, in: *Schriften d. Synodalkommission f. ostpreuß. Kirchengeschichte*, 1910, H. 9, Königsberg: Beyer in Komm., p. 66.

³⁷ *Agenda tai esti Knygos Pagraudėnimū ir Maldū ewangėliškosa Bažnycziosa Lietuwôs skaitytinū*, Karaláuczuje: Raštais išspáusta per Artungą Karalaus Rašto-Išspáustojj, 1830.

- Agenda tattai esti Suráßimas Pagraudinnimû ir Maldû, Lietuwôs Bažnyćiosa skaitomû nûg Kunnigû ßwentus sawo Urêdo Darbus pilnawojanćiujû, Karaláućiuje: Ißspáusta ir pardûdama pas Gottlieb Leberecht Artungá, karálißká Knyg-Drukorû, 1775.*
- Agende für die evangelische Kirche in den Königlich Preußischen Landen. Mit besonderen Bestimmungen und Zusätzen für die Provinz Preußen, Berlin: Dieterici, 1829.*
- [BECKHER WILHELM HEINRICH,] *M. Wilhelm Heinrich Beckher, Erzpriesters und Inspectoris in Labiau, Preußische Kirchenregistratur, oder: Kurzer Auszug Königlich-Preußischer Edicten und Verordnungen, welche in Kirchen- und Schulsachen in dem Königreich Preußen publiciret worden, und von den Erzpriestern und Predigern wie auch übrigen Kirchen- und Schulbedienten beobachtet werden müssen, oder irgend sonst dieselben angehen; mit einer Vorrede von dem Leben des Verfaßers versehen von Friedrich Samuel Bock, Königl. Preußischen Consistorialrath, der H. Schrift Doctor, derselben, wie auch der griechischen Litteratur ordentl. Profeseßor auf der Königsbergischen Academie, und der Königl. Schloßbibliothec ersten Aufseher. Zweyte, um die Hälfte vermehrte Auflage, Königsberg und Leipzig: Bey Joh. Dan. Zeisens Wittwe und Joh. Heinr. Hartungs Erben, 1769.*
- BRETKŪNAS JONAS, *Giesmes duchaunas ir kitos 1589 metų liturginės knygos: tekstai ir šaltiniai*, leidinį parengė habil. dr. Guido Michelini, Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- Dawádnas Pamokinnimas kaipo wissi / Lietuwoje / po Maloningiáuso Prusû Karalum' essantieji Kunningai / kaip Diewo Tarnai tur elgtis / noredami ßwentq Klebonû Urêdq wiernay ißpildit*, Karaláućujuje, 1730.
- DINI PIETRO U., „Martyno Mažvydo *Formos Chrikštymo* (1559) vertimo originalas – *Form der Tauff* (1559)“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2010, t. 12, p. 71–82.
- JUŠKA ALBERTAS, *Mažosios Lietuvos Bažnyčia XVI–XX amžiuje*, Klaipėda: Mažosios Lietuvos fondas, Klaipėdos universiteto leidykla, 1997.
- Kirchen-Agende für die Hof- und Domkirche in Berlin. Weihnachten 1821*, Berlin: Dieterici, [1821].
- Kirchen-Agende für die Hof- und Domkirche in Berlin. Zweite Auflage*, Berlin: Dieterici, 1822.
- Lettische Neu verbesserte- und vollständige Kirchen-Agende Oder Hand-Buch, etc.*, Mitau: G. Radetzki.
- Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969.
- [LYSIUS HEINRICH JOHANN,] *Mázas Katgismas D. Mértino Lutteraus ant Małoningiáusojo Prusû Karálaus Isákimo, wissû Wýskupû ir Klebbonû Lietuwoj' Sutarimu iß naujo Tilžeje Métê 1719 pérweizdêtas, ir wissiems wartotinay Karaláućujuje ißspáustas; rankraštis*, Jogailaićių biblioteka Krokuwoje: MS. Slav. Quart 4.
- LYSIUS HEINRICH JOHANN, *Mažasis katekizmas*, pagal Berlyno rankraščių parengė Pietro U. Dini, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- Mažas Katgismas D. Mertino Lutteraus / Lietuwisz kay ir Wokisz kay / Ant Małoningiáusojo Prusû Karálaus Isákimo wissû Wýskupû ir Klebonû Lietuwoj' Sutarimû / Isz naujo Tilžeje Mete 1722. pérweizdêtas*, Karaláućujuje, 1722.

- MAŽVYDAS MARTYNAS, *Katekizmas ir kiti raštai*, redaktorius Giedrius Subačius, Vilnius: Baltos lankos, 1993.
- Mažvydas. *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, spaudai parūpino Dr. Jurgis Gerullis Leipcickio universito ekstraord. profesorius, Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys, 1922.
- MICHELINI GUIDO, *Mažosios Lietuvos giesmynų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009.
- MICHELINI GUIDO, *Jono Berento Jß naujo pėrweizdėtos ir pagėrintos Giesmų Knygos: Mōrlino traktato pritaikymas poezijoje*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 2010.
- [MIELCKE CHRISTIAN GOTTLIEB,] *Bescheidene Beantwortung des Bedenkens, so Herr Pfarrer Ostermeyer von Trempen über einen Entwurf zum neuen Littauischen Gesangbuch bekannt gemacht, ans Licht gestellet von C. G. Mielcke, Cantore zu Pilckallen, Königsberg*: gedruckt mit Kanterschen Schriften, 1788.
- MILKUS KRISTIJONAS GOTLYBAS, „Kuklus atsakymas“, in: Kristijonas Gotlybas Milkus, *Pilkalnis*, parengė Liucija Citavičiūtė ir Juozas Girdzijauskas, Vilnius: Vaga, 1990, p. 220–316.
- OSTERMEJERIS GOTFRYDAS, *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- PETKŪNAS DARIUS, *Rytų Prūsijos liuteronų liturginė tradicija ir lietuviškoji jos raiška Reformacijos ir Donelaičio laikų agendose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012.
- Recessvs Generalis Der Kirchen Visitation Insterburgischen vnd anderer Littawischen Embter im Hertzogthumb Preussen*, Königsberg: bey Lorentz Segebaden Erben, 1639.
- [RUHIG PHILIPP,] „Vorrede des Autoris“, in: [Ruhig Philipp,] *Littauisch=Deutsches und Deutsch=Littauisches Lexicon [...] von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, Insterburgischen Hauptamtes*, Königsberg: druckts und verlegt I. H. Hartung, 1747.
- RUIGYS PILYPAS, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis, Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga, 1986.
- [VILENTAS BALTRAMIEJUS,] *Enchiridion Catechismas mažas / dæl paspalitu Plebonu ir Koznadiju / Wokischku liešuwiu paraschits per Daktara Martina Luthera. O isch Wokischka liešuwia ant Lietuwischka pilnai ir wiernai pergulditas / per Baltramieju Willenta Plebona Karalauczuie ant Scheindama*, Karalauczui: per Iurgi Osterbergera, 1579.
- [WENDLAND WALTER,] „Ludwig Ernst von Borowski, Erzbischof der evangelischen Kirche in Preußen. Ein Beitrag z. Geschichte d. ostpreuß. Kirche im Zeitalter d. Aufklärung von Walter Wendland, Pastor in Berlin-Wilmersdorf“, in: *Schriften d. Synodal-kommission f. ostpreuß. Kirchengeschichte*, 1910, H. 9, Königsberg: Beyer in Komm.
- [ZENŠTOKAS LOZORIUS,] *Enchiridion Catechismas Mažas / dæl paspalitu Plebonn ir Koznadiju / Wokischku liešuwiu paraschits / per D. Martina Luthera. O isch Wokischka liešuwia ant Lietuwischka pilnai ir wiernai pergulditas / per Baltramieju Willenta*

Plebona Karalaučiu. A Nu Diewuj ant garbes / bei Chrikzchczonims ant naudos / per Lazu Sengstack / Lietuwos Plebona Karallaučios atnaugintos, [Karalaučiu:] Ischpaustas per Iona Fabričiu, 1612.

ZENGŠTOKAS LOZORIUS, *Giesmes Chriksczionschkos ir Duchauischkos ir jų šaltiniai*, leidimą parengė prof., habil dr. Guido Michelini, Vilnius: Baltos lankos, 2004.

DARIUS PETKŪNAS

The 1775 Agenda of Gottfried Ostermeyer: The Last Specifically Lutheran Lithuanian Liturgical Book in the Prussian Kingdom

Summary

Up to 1730 Prussian Lithuanian Lutheran pastors used manuscript agendas or liturgical texts published in hymnals and catechisms. These texts were translated from the German-language Prussian agendas printed in 1544, 1558, and 1568.

In 1549 Martynas Mažvydas (Martin Moswidius) published his first rhythmic setting of the Ambrosian hymn 'Te Deum laudamus', and in 1559 he published the form for Holy Baptism, *Forma Chrikstima*. The most important of his liturgical works was the two-volume hymnal *Gesmes Chriksczoniskas* (Christian Hymns) which appeared in 1566 and 1570. Both volumes were published by Baltramiejus Vilentas (Bartholomäus Willentus). It included such parts of the Divine Service as the Introits, 'Kyrie', 'Gloria in excelsis' with 'Laudamus', versicles and responses, collects, sequences, a versified setting of the Nicene Creed, the Litany, and other liturgical materials needed for the Lutheran Mass, Matins, and Vespers. All that was lacking was the Liturgy of the Sacrament, which in Prussia included a Paraphrase of the Our Father, an Exhortation to communicants, the Consecratory Words of Christ over the bread and wine, the Collect of Thanksgiving, and the final Benediction. Mažvydas had translated this setting into Lithuanian as well, but it did not appear in print until 1589 when it was published by Jonas Bretkūnas (Johann Bretke) in his hymnal *Giesmes Duchauanas* (Spiritual Hymns).

In 1579 Baltramiejus Vilentas published the *Enchiridion*, i. e., Luther's *Small Catechism*, which included Luther's forms for Marriage and Baptism. That same year, 1579, he published in Lithuanian a book of pericopes, *Euangelias bei Epistolas* (Gospels and Epistles), which included readings for every Sunday and feast day. It was through the contributions of Mažvydas and his co-workers that the Lithuanian language became a liturgical language, an officially recognized language throughout the duchy. It contributed to the national identity and made it possible for the Lithuanian language to escape the fate of the ethnic Prussian language which fell by the wayside in the sixteenth–seventeenth centuries through forced Germanization.

New editions of these liturgical texts were published in the hymnals of 1589, 1612, 1666, 1685, and 1705. In 1625 Jonas Rėza (Johann Rehse) published the

first Lithuanian Psalter. Jonas Bretkūnas had translated the Psalter into Lithuanian in 1580, but it was never published. The Rhesa volume used the Bretkūnas text, and was subsequently reprinted in 1728, 1740, and 1749. It was also included in the 1735 and 1755 editions of the Lithuanian Bible. The forms for Baptism, Marriage, and the Sacrament of the Altar were republished in a new edition of 'Lysius Catechism', printed in 1722 by Gabrielius Engelis (Gabriel Engel).

It was not until 1730 that the first official Agenda of the Prussian Lithuanian Church was published. It was printed in Königsberg under the title: *Dawádnas Pamokinnimas kaipo wissi, Lietuwoje, po Maloningiáusio Prusû Karalum' essantieji Kunningai, kaip Diewo Tarnai tur elgtis, noredami šwentą Klebonų Urėdą wiernay išpildit* (A Thorough Instruction Concerning how All Pastors in Lithuania Under the Most Gracious King of Prussia Should Conduct Themselves as Servants of God in the Proper Fulfilment of Their Pastoral Duties). The book contained forms for Holy Baptism, the Lord's Supper, Holy Matrimony, Confirmation, a public prayer for communicants, and especially reconciled public penitents, together with an admonition 'that they be joyfully received back into the fellowship of the church.' Also included were forms for the installation of a parish pastor, general prayers of the church, special prayers for the high feasts, seasonal collects, together with versicles and responses, and a six-part History of the Passion of Christ.

In this agenda the Liturgy of the Word was not printed, as it should have been; only the Lord's Supper liturgy was published. The Liturgy of the Sacrament differed little from that found in the 1568 Agenda. Lacking, however, was any clear guidance about how the liturgy was to be performed and what hymns were to be sung during Communion. The liturgical terminology was also altered and the word 'Mass' was dropped as a term designated the Divine Liturgy. The word 'Mass' came to refer only to the sermon. It also appears that the Lord's Supper was no longer celebrated every Sunday in every church. Now most of the Sunday services were without Holy Communion. Pietism had spread throughout the Church and the sermon was now considered the most important element to the worshippers. As the Word was now separated from and elevated above the Sacrament, so, too, the pulpit came to be elevated above the altar, not only figuratively but architecturally as well.

The initiative to produce a new edition of the agenda was taken by Gottfried Ostermeyer of Trepnen (Lith. *Trempai*). He could give two important reasons for his decision to do so. First, the 1730 agenda lacked the necessary forms for the public recognition of an Emergency Baptism and the Communion of the Sick. In addition, Ostermeyer was convinced that the text of the agenda was in need of both grammatical and stylistic improvement. His new agenda appeared

in 1775. It was published in Königsberg under a new title: *Agenda tattai esti Suráßimas Pagraudinnimû ir Maldû, Lietuwôs Bažnyčia skaitomû nûg Kunnigû ßwentus sawo Urêdo Darbus pilnawojančiujû* (Agenda, that is, a Collection of Exhortations and Prayers Read in the Lithuanian Churches by Parish Pastors in the Exercise of Their Holy Duties). Included were the forms for the Installation of a Pastor into the parochial ministry, the Holy Baptism, the recognition of Emergency Baptism, Confirmation, the Reconciliation of manifest sinners, the Lord's Supper, the Communion of the Infirm, Marriage, and selected collects. Missing from this edition was the History of the Passion, because from 1732 it had been included in the hymnals.

Shortly after this Agenda was published, Ostermeyer became deeply involved in a debate with Kristijonas Gotlybas Milkus (Christian Gottlieb Mielcke) concerning the proper Lithuanian terminology to be used in the hymnal. Ostermeyer contended that although the word 'body' was usually rendered in Lithuanian as 'kūnas', it would have been more proper to use the word 'flesh' ('mėsa'), a word which most commonly referred to meat. In the Words of Consecration and in the distribution formula, he perpetuated the usage of the old 1730 translation 'body' ('kūnas'), but in the marriage rite description of the creation of Eve, when God removed a rib from Adam and filled up the place with 'body', Ostermeyer parenthetically added 'flesh'. Thirteen years later, in 1788, Kristijonas Gotlybas Milkus referred to this parenthetical remark by Ostermeyer, saying that it clearly showed his incompetence as a linguistic scholar, for 'he turned Adam's body into a carcass'. Milkus claimed the support of the avowed literary expert Pastor Kristijonas Donelaitis (Christian Donalitičius) of Tollmingkehmen (Lith. *Tolminkiemis*) in support of his contention and went on to say that a number of his colleagues in the priesthood silently marvelled that a man 'so linguistically incompetent should dare to correct the Agenda'.

Despite all these critical remarks, Prussian Lithuanian priests made great use of the 'Ostermeyer's Agenda'. Ostermeyer himself called it an 'Improved Agenda'. In fact, the text of the agenda was now clearer and the book included several necessary forms for pastoral use as well. This was to be the last printed specifically Lutheran agenda in the Lithuanian language exhibiting old Reformation forms from the Ducal Prussian liturgical tradition.

This Lutheran liturgical tradition ended abruptly when Prussian King Friedrich Wilhelm III introduced a Union Agenda of his own composition to be used by both the Lutherans and the Reformed. The new agenda for the Province of [East and West] Prussia was translated into Lithuanian in 1825 by Martynas Liudvikas Rėza (Martin Ludwig Rhesa) and published in its final form in 1830.